

УДК 159.923

Т. В. Дегтяренко, д-р мед. наук, проф.,
Ю. О. Курунова¹

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПРОВІДНА ДЕТЕРМІНАНТА АДАПТИВНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна,*

¹ *Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна*

УДК 159.923

Т. В. Дегтяренко, Ю. О. Курунова

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПРОВІДНА ДЕТЕРМІНАНТА АДАПТИВНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна,

¹ *Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна*

Проаналізовано сутнісні ознаки адаптивної спрямованості поведінки людини та визначено інтелектуально-особистісний потенціал як її провідну детермінанту. Окреслено перспективні методологічні підходи до дослідження індивідуально-особистісного потенціалу людини, а саме: нейропсихологічний, психогенетичний, психофізіологічний, індивідуально-психологічний, когнітивний і соціально-психологічний.

Ключові слова: адаптація, адаптивність, інтелектуально-особистісний потенціал.

UDC 159.923

T. V. Degtyarenko, Yu. O. Kurunova

INTELLECTUAL AND PERSONAL POTENTIAL AS ITS LEADING DETERMINANT OF ADAPTIVE HUMAN BEHAVIOR

K. D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University, Odessa, Ukraine,

¹ *I. I. Mechnikov Odessa National University, Odessa, Ukraine*

The authors analyzed the essential features of adaptive human behavior and set intellectual and personal potential as its leading determinant. Perspective methodological approaches to the study of individual and personal human potential are outlined, including neuropsychological, psychogenetic, psychophysiological, individual and psychological, cognitive, social and psychological.

Key words: adaptation, adaptability, intellectual and personal potential.

Актуальність

Адаптивність поведінки людини як суб'єкта діяльності певним чином пов'язана з індивідуально-типологічними характеристиками особистості, зокрема з особистісним потенціалом та інтелектом індивіда, але взаємозв'язок цих психологічних характеристик недостатньо досліджений у концепті забезпечення адаптивної спрямованості поведінки людини (вчинковий аспект психічної діяльності). Визначення універсальних закономірностей та умов перебігу адаптаційних процесів в організмі людини, а також дослідження психологічних детермінант стресостійкості й адаптованості є провідними напрямками антропологічної науки, які вивчаються такими галузями, як диференціальна психофізіологія, психогенетика, когнітивна та соціальна психологія, а також превентивна педагогіка.

Когнітивні здібності (вербальний і невербальний інтелект) та особистісні характеристики людини й сьогодні досліджуються як окремі властивості особистості, але, на нашу думку, доцільно їх розглядати в контексті інтегральної психологічної структури як стійку індивідуально-типологічну особливість особистості, яка забезпечує життєздатність людини та її стресостійкість, реалізує адаптивну спрямованість будь-яких психічних процесів і поведінкових актів.

Сутнісні ознаки адаптивної спрямованості поведінки людини виявляються у пристосуванні її до природного та соціального середовища, зумовлені оптимальним перебігом психофізіологічних процесів саморегуляції та самонавчання при функціонуванні основних біологічних систем і всього організму в цілому, а також самовдосконаленням особистості, включаючи складні форми комунікативної поведінки в соціальному середовищі.

Адаптація є результатом оптимального пристосування людини, і саме інтелектуально-особистісний потенціал (ІОП) виступає провідною детермінантою дієвого ставлення індивіда до світу, осмислення реальності й успішного розв'язання особистісних і соціальних проблем.

Мета — обґрунтувати в концепті інтегративного підходу доцільність дослідження інтелектуального й особистісного потенціалу в єдиній психологічній структурі індивіда, яка відіграє провідну роль у забезпеченні адаптивної спрямованості поведінки людини.

Основними завданнями проблемної дискусії став розгляд таких питань:

1. Визначення поняття «інтелектуально-особистісний потенціал» з позицій універсальних закономірностей детермінації адаптивної спрямованості психічних процесів і вчинків людини.

2. Висвітлення теоретико-методологічних засад дослідження інтелектуально-особистісного потенціалу в контексті розробки проблеми індивідуальності в когнітивній психології, психології особистості та соціальній психології.

Теоретичний, методологічний та інформаційно-аналітичний ресурс наукових праць, опублікованих за актуальними проблемами адаптації, адаптованості й особистісної адаптивності, вельми великий за обсягом, а втім за багатьма аспектами — дискусійний.

Над розробкою проблеми соціально-психологічної адаптації як важливої детермінанти життєдіяльності людини плідно працювали такі видатні психологи, як Г. Ю. Айзенк, Ж. Піаже, Г. Гартманн, З. Фрейд, Л. Н. Собчик, О. П. Саннікова, О. В. Фурман та ін. Проблема інтелектуального й особистісного потенціалу людини досліджувалась у наукових працях Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтєва, М. О. Холодної, Д. В. Ушакова, але пріоритетна позиція щодо подання інтелекту і властивостей особистості як єдиного поняття «інтелектуально-особистісний потенціал» належить Т. В. Корніловій (2009), О. О. Сергієнко (2010), В. О. Олефіру (2012).

Г. Ю. Айзенк розглядав процес адаптації так:

1) як стан гармонії між індивідом та природним і соціальним середовищем, у якому потреби індивіда та вимоги середовища повністю задоволені;

2) як процес, за допомогою якого цей гармонійний стан досягається.

У своїх працях Ж. Піаже описав двокомпонентність процесу адаптації, що полягає у споріднених змінах організму та середовища і має в основі цього компоненти, що доповнюють один одного — акомодацию й асиміляцію.

Соціально-психологічна адаптація, на думку професора О. В. Фурмана, це [8]:

а) процес і результат активного пристосування індивіда до видозміненого середовища за до-

помогою найрізноманітніших інтеріоризованих соціальних засобів (дії, вчинки, діяльність);

б) компонент дієвого ставлення індивіда до світу, провідна функція якого полягає в оволодінні ним порівняно стабільними умовами й обставинами свого буття;

в) складова осмислення та розв'язання типових репродуктивних завдань і проблем завдяки соціально прийнятним або ситуативно можливим способам поведінки особистості.

Адаптивність конкретної особи слід розглядати як індивідуальну властивість особистості, яка зумовлює успішну адаптацію людини, що забезпечує оптимальне пристосування індивіда до життєдіяльності в певних умовах природного та соціального середовища. Адаптивність особистості зумовлює успішне функціонування індивіда в умовах певного соціального середовища. Вітчизняні автори розуміють адаптивність особистості «як її здатність до внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження рівноважних взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем, як здатність до відновлення цих взаємин при коливанні та зміні характеристик соціального середовища». Особливості прояву адаптивності зумовлені її структурою. Виходячи з концептуальних позицій континуально-ієрархічного підходу професора О. П. Саннікової, адаптивність розглядається як багаторівневе цілісне утворення, що містить соціально-імперативний, змістовно-особистісний і формально-динамічний рівні. Індивідуально-психологічні особливості адаптивності визначаються як за загальним рівнем її розвитку, так і за специфікою комбінації показників її компонентів: когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінкового. При цьому, на думку професора О. П. Саннікової, на кожному з рівнів структури особистості слушно розв'язанню зазначених суперечностей сприяє:

а) на соціально-імперативному рівні — навчання, набуття професійних знань;

б) на змістовно-особистісному — формування професій — важливих якостей і мотивацій;

в) на формально-динамічному — формування індивідуального стилю діяльності.

Цей процес регулюється як свідомо, так і не свідомо, як цілеспрямовано, так і стихійно [4; 6].

У більшості ранніх досліджень, де вивчається проблема пристосування людини, автори обмежуються лише використанням терміна «адаптація», однак сучасний підхід пропонує звертатися до понять «адаптація», «адаптивність» і «адаптованість» та розмежовувати їх.

Відповідно особистісну адаптованість слід розглядати як провідну детермінанту успішного процесу адаптації людини до навколишнього середовища. Адаптованість — певний психічний стан суб'єкта, що має проекцію в нестатичний результат психічної діяльності людини і свідчить

про ефективність процесу адаптації. Отже, можна спостерігати адекватне та неадекватне видозмінення особистості як суб'єкта життєдіяльності, і цей нестабільний психічний стан віддзеркалює якість життя індивіда, його здоров'я та довголіття.

За А. В. Фурманом, адаптованість є універсальна форма аналізу й усвідомлення людиною своєї єдності з навколишнім, при цьому характерний двосторонній вплив взаємоприспосувальних процесів, які функціонують у системі «людина — середовище». У тому і полягає складність наукового пізнання цієї категорії [8].

І. С. Ревасевич розглядає особистісну адаптованість як інтегральну психоформу внутрішнього світу людини, якій властиві постійний процес і результат активного пристосування людини до умов довкілля і психодуховного світу. Індивід постійно взаємодіє з соціумом і самостверджується як досконала особистість для гармонізації взаємостосунків із навколишнім світом, до того ж особистісній адаптованості притаманна ієрархічна модель функціонування рівнів адаптаційних процесів [5].

Таким чином, широке коло теоретико-методологічних концепцій і поглядів на проблеми адаптації, адаптованості й особистісної адаптивності свідчить про багатогранність цих понять.

Подальше дослідження проблеми адаптивності особистості потребує наукових розробок теоретико-методологічного плану. Слід зауважити, що однією з основних детермінант процесу адаптації людини виступає її власний інтелектуально-особистісний потенціал, що обґрунтовує необхідність визначення цього поняття провідними вченими.

Аналіз наукової літератури демонструє, що поняття інтелектуально-особистісного потенціалу на сучасному етапі досліджено недостатньо. Можна констатувати, що існує не так багато концептуально-методологічних підходів, які б дозволяли різнобічно дослідити даний феномен. Тому сьогодні актуальним є розкриття психологічного змісту поняття «інтелектуально-особистісний потенціал», а також дослідження його структури.

Т. В. Корнілова трактує інтелектуально-особистісний потенціал як сховище можливостей, що приховано враховуються суб'єктом. При цьому одним з аспектів саморегуляції виступають готовність і уміння людини використовувати свої можливості. Автор наголошує, що інтелектуальний та особистісний потенціал функціонують не автономно, тому розглядати їх необхідно у єдності [2].

На думку О. О. Сергієнко, Г. А. Віленської, Ю. В. Ковальової, інтелектуально-особистісний потенціал повинен розглядатись як певний набір здібностей: передбачати події, вилучати й упорядковувати ментальний досвід, ментально планува-

ти рішення і моделювати виконання, мати здібності до когнітивної гнучкості, порівняння передбачуваного і реального результату [7].

В. О. Олефір характеризує інтелектуально-особистісний потенціал як системне, ієрархічне, багатоконпонентне утворення, що формує здібність людини контролювати поведінку на основі когнітивних функціональних систем і внутрішніх критеріїв відносно незалежно від мінливих обставин [3].

Як вважає Олефір, психологічні дослідження потенціалу в цілому можна поділити на дві тенденції:

1) когнітивістська, що об'єднує уявлення про когнітивний ресурс, інтелектуальний діапазон, інтелектуальний потенціал (М. О. Холодна, Д. В. Ушаков);

2) потенціал як єдність функцій, що доповнюють одна одну: функції самовизначення, функції реалізації та функції збереження, а також потенціал як системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей особистості (Д. О. Леонт'єв).

На підставі основних результатів досліджень зазначимо, що, на нашу думку, інтелектуально-особистісний потенціал — складне системно-ієрархічне утворення, яке відбувалося в результаті генетично-детермінованого нейроонтогенезу та психічного онтогенезу на ґрунті індивідуалізованого сенсорного, когнітивного і комунікативного досвіду.

Інтелектуально-особистісний потенціал людини відіграє важливу роль у процесі її становлення, з одного боку, а з другого — безпосередньо впливає на розвиток індивіда. Певною мірою від того, яким чином проходитиме процес формування потенціалу та його розвиток, залежить подальше життя й успіх індивіда. Як і суто особистісний, інтелектуально-особистісний потенціал людини може змінюватися як у позитивний, так і негативний бік, що вказує на необхідність врахування характеру і ступеня впливу подій на особистісний потенціал людини, і навіть можливих наслідків цих впливів.

Перспективні методологічні підходи до дослідження індивідуально-особистісного потенціалу індивіда, на нашу думку, такі:

— нейропсихологічний (індивідуальні особливості залучення психофункціональних систем мозку на рівні внутрішньо- та міжпівкулевих взаємодій при надзвичайних ситуаціях);

— психогенетичний (міжіндивідуальна варіативність темпераменту як генетично зумовленого й онтогенетично стабільного стилю поведінки особистості, проявляється у широкому колі ситуацій і максимально складних для людини умовах);

— психофізіологічний (основні властивості нервової системи в контексті балансу нервових процесів збудження і гальмування; швидкість іні-

ціювання й інтенсивність сенсомоторних реакцій; зоровий гнозис і слухосприйняття);

— індивідуально-психологічний (перцептивні, мнемічні, емоційно-вольові, інтелектуальні, рухові та вербальні психологічні ознаки виступають якісними властивостями особистості);

— когнітивний — пізнавальний потенціал особистості та креативність, когнітивні стилі (полезалежність — полезалежність; конкретність — абстрактність; згладжування — загострення; ригідний — гнучкий пізнавальний контроль; низька — висока толерантність до нереалістичного досвіду; фокусуючий — скануючий контроль розподілу уваги; імпульсивність — рефлексивність; вузький — широкий діапазон аналітичного стилю);

— соціально-психологічний (особливості особистісної адаптованості задають певний набір моделей поведінки, що надає змогу прогнозувати дії та вчинки людини в тих або інших ситуаціях соціальної взаємодії).

Окремо слід виділити проблему професійної адаптації, оскільки на етапі професійного становлення проявляються адаптивні процеси людини і визначається, з якою швидкістю вона буде засвоювати професійні навички та пристосовуватися до роботи в певному колективі фахівців. У завершеному дисертаційному дослідженні С. Г. Арабаджи-Сапункової, виконаному під науковим керівництвом проф. Т. В. Дегтяренко, встановлено кореляційний взаємозв'язок між показниками професійної адаптації психологів і спектром властивостей особистості (стресостійкість, абстрактне мислення, емоційна стабільність тощо). Авторами доведено, що професійну адаптацію психологів визначають певні індивідуальні особливості, такі як самоприйняття, прийняття інших, ступінь інтернальності особистості, емоційний контроль, прагнення до домінування в соціальних сферах життя, адаптивність, абстрактне мислення, сміливість і схильність до ризику та ін. Необхідно підкреслити, що вищезазначені дисертаційні дослідження дозволили визначити взаємозв'язок адаптивності психологів і стресостійкості особистості з професійною адаптацією [1].

Визначення взаємозв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу індивіда як провідної де-

термінанти стресостійкості й адаптованості людини залишається актуальною, але недостатньо дослідженою проблемою щодо професійної адаптації лікарів і студентів, які одержують вищу медичну освіту. Подальша розробка цієї проблеми перебуває в площині реалізації психофізіологічного, індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів. Таким чином, слід дійти висновку, що продуктивним науковим напрямом залишається дослідження інтелектуального й особистісного потенціалу в єдиній психологічній структурі індивіда, яка відіграє провідну роль у забезпеченні адаптивної спрямованості поведінки людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дегтяренко Т. В. Детермінанти професійної адаптації психологів / Т. В. Дегтяренко, С. Г. Арабаджи-Сапункова // Abstr. The First International conference on development of psychological science in Eurasia. – 2014. – Р. 25–30.
2. Корнилова Т. В. Неопределенность, выбор и интеллектуально-личностный потенциал человека / Т. В. Корнилова // Методология и история психологии. – Т. 4. – Вып. 4. – 2009. – С. 47–59.
3. Олефір В. О. Інтелектуально-особистісний потенціал: структура та діагностика / В. О. Олефір // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Вып. 44 (2). – С. 150–160.
4. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці. – Одеса : Вид-во Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
5. Ревасевич І. С. Психологічна структура і динаміка особистісної адаптованості учнів загальноосвітніх шкіл : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / І. С. Ревасевич. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
6. Санникова О. П. Адаптивність личности : монографія / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.
7. Сергиенко Е. А. Контроль поведения как субъектная регуляция / Е. А. Сергиенко, Г. А. Виленская, Ю. В. Ковалева. – М. : Институт психологии РАН, 2010. – 352 с.
8. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості / А. В. Фурман. – 3-тє вид., доп. – Тернопіль : Економічна думка, 2013. – 64 с.

Надійшла 5.06.2015

Рецензент д-р мед. наук, проф. К. В. Аймедов